

УДК 328.18:94(477)

**ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ**
**THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN
COSSACKS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL
ORGANIZATION**

Левченко А. В.,

кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії та політології, Хмельницький
національний університет (Хмельницький,
Україна), e-mail: andrilevchenko@gmail.com

Левченко М. О.,

кандидат економічних наук, доцент
кафедри міжнародних економічних відносин,
Хмельницький національний університет
(Хмельницький, Україна), e-mail:
confmev@gmail.com

Levchenko A. V.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy and Political Science,
Khmelnitsky National University (Khmelnitsky,
Ukraine), e-mail: andrilevchenko@gmail.com

Levchenko M. O.,

Candidate of Economic Sciences, Associate
Professor, Department of International Economic
Relations, Khmelnitsky National University
(Khmelnitsky, Ukraine), e-mail: confmev@gmail.com

Розглядається українське козацтво, як невід'ємна частина українського життя XVI–XVIII ст. Аналізується важлива соціальна і військова роль українського козацтва у державотворчих процесах, формуванні української політичної нації, національно-культурному розвитку українського етносу. Встановлено, що в час великих духовних і політичних потрясінь, які переживала Україна, козацтво постає як національно зорієнтована сила, діяльність якої спрямовувалась на об'єднання і згуртування українського суспільства.

Ключові слова: козацтво, державність, державотворення, ідентичність.

The Ukrainian Cossacks are considered as an integral part of the Ukrainian life of the XVI–XVIII centuries. The important social and military role of the Ukrainian Cossacks in the state-building processes, the formation of the Ukrainian political nation, and the national-cultural development of the Ukrainian ethnic group are analyzed. The author concluded that during the great spiritual and political upheavals that Ukraine was experiencing, the Cossacks appeared as a nationally oriented force, whose activities were aimed at uniting the Ukrainian society.

Keywords: Cossacks, statehood, state creation, identity.

Виникнення козацтва як самостійної організованої сили було зумовлене загальною логікою розвитку українського соціуму. Появі військових козацьких структур сприяли процеси економічного, політичного, військово-стратегічного характеру, і акцентувати увагу лише на якомусь одному факторові буде недоцільно. Однак не викликає сумніву те, що південно-східні райони України в XV–XVI ст. стали територією, де починалося формування козацтва. Представники різних соціальних категорій населення, люди різних інтересів, поглядів, з неоднозначною мотивацією своїх дій і вчинків, які йшли у вільні степові райони, стали творцями особливого соціуму і особливих форм організації.

Метою даної статті є розгляд українського козацтва як окремої соціальної, військової,

політичної формації, завдяки якій значною мірою відбувався розвиток українського етносу, утверджувалися національні інтереси і цінності. Головними ідентифікаційними чинниками, що визначали існування та функціонування козацьких організацій, від окремих вагач на кордоні зі Сходом до чітких, структурованих військових організацій (полків, сотень, куренів), були етнонаціональний та релігійно-конфесійний.

Джерелознавчою базою статті виступають ті історичні документи й писемні джерела XVI–XVIII ст., в яких зафіксоване знання про українське козацтво і які свідчать про етапи становлення козацтва як соціальної, військової та політичної сили. Це, зокрема «Акты, относящиеся к истории Западной России» [1], «Архив Юго-Западной Руси» [2].

Вагомим є дослідження характеру українського державотворення доби Богдана Хмельницького, що здійснювали І. Крип'якевич [8], Ю. Мицик [9], В. Степанков і В. Смолій [15]. Особливе місце серед досліджень з історії українського державності часів Б.Хмельницького посідають праці І. Крип'якевича [8]. Епоха великого українського гетьмана характеризується ним як початок організації козацької держави. Натомість у працях М. Грушевського [4], Д. Яворницького [19] досить добре висвітлена фактографічна політична та військова історія козацтва, історія зв'язків козацтва з православною церквою, з іншими християнськими козацькими спільнотами, міжнародні відносини та дипломатія козацтва.

Історичні витоки лицарства-козацтва, його традиційна культура, військове мистецтво, роль у етно – і державотворенні в українознавчому вимірі аналізуються Ю. Фігурним [18]. Проблеми зв'язку українського козацтва і церкви, місця релігійних, політичних, соціальних і культурних ідей у світогляді українського козацтва вивчаються С. Плохієм [13].

Формування українського козацтва як стану і соціальної спільноти – процес досить складний і тривалий. Найбільш обґрунтовано видається думка, що лише на рубежі XVI–XVII ст. козацтво оформилось як окрема група зі своїми інтересами, цінностями, специфічними рисами і способом життя [12]. При цьому українське козацтво у своєму розвитку пройшло довгу і складну еволюцію. Поставши з самого початку як товариство, як братство вільних духом і сміливих людей, як спільнота, побудована на зв'язках довіри, взаємної підтримки і дружби, воно еволюціонувало до строго визначених, формальних, офіційних організаційних структур, що виконували чіткі функції у рамках тогочасного українського соціуму. Однак незаперечним залишається факт, що процес організації вільного українського населення відбувався поза рамками середньовічних корпорацій і регламентів, не був обмежений жорсткими нормами середньовічного життя. Козацькі спільноти утворювала категорія людей, які не підпадали під старі, усталені станові чи корпоративні межі. В певному сенсі формування українського козацтва і виникнення козацьких організацій символізувало початок творення української модерної нації.

Козацька спільнота загалом та її організації постають в українській історії як цілком сформований і самостійний феномен з чіткими ідентифікаційними ознаками. Головними чинниками, що визначали існування та функціонування козацтва були етнонаціональний та релігійно-конфесійний. Звісно, козацтво у XVI–XVII ст. не мало і не могло мати чітко виражених національних ознак. Можна говорити про виникнення на території України певної мовно-культурної і в певному сенсі політичної спільноти з усвідомленням своєї окремішності. Як пише І. Шевченко, за браком іншого терміну ми й називаємо цю окремішність «національною», хоча уживаний щодо ранніх століть, цей термін звучить дещо анахронічно [18, с. 199].

Невиправданою виглядає спроба, поширена в минулому в історичній науці, розглядати козацтво як результат класової боротьби у феодалному суспільстві. Такий погляд спрощує складні процеси, що відбувалися в українському суспільстві й мали своїм наслідком формування особливої соціальної та організаційної структури – українського козацтва.

В науковій літературі немає єдиної думки щодо часу виникнення, становлення, розвитку козацтва і самої його назви. Одні автори вважали, що козаки були тюркського чи турецько-татарського походження (Г. Граб'янка, М. Костомаров), інші висловлювали думку, що вони пішли від черкесів (М. Карамзін), висувалися навіть версії про еллінське походження козаків. Проте найбільш обгрунтованою постає концепція про автохтонне походження козаків унаслідок масових втеч українського населення на вільні землі (М. Грушевський, Д. Яворницький).

Козацтво, як і близькі до нього за формою та духом соціальні та організаційні структури в інших країнах, виникло внаслідок міграційних процесів, існуючої потреби в освоєнні багатих земель, необхідності забезпечення функціонування торговельних шляхів і оборони державних кордонів. На думку Д. Яворницького, появу козацтва як історичного явища можна віднести щонайменше до часів Київської Русі, володарі якої були зацікавлені в перебуванні та діяльності козаків в степу, на кордонах своєї держави [19, с. 36].

Як організація і культурно-історичний феномен козацтво пройшло значний шлях еволюції – від ватаг XV ст. до військово-політичних організацій XVII–XVIII ст. Звісно, між різними формами козацької спільноти існували істотні відмінності, але їм були притаманні також спільні риси і ознаки, що свідчать про унікальність і самостійність цього феномена.

З самого початку виникнення козацьких спільнот в їх діяльності була помітною тенденція до організованості. Потреба в організації обумовлювалася необхідністю здійснення життєдіяльності в нестабільному світі, упорядкування та координації людських дій в рамках тогочасного українського соціуму. Відсутність власної держави і, нерідко, ворожість влади Речі Посполитої до козацтва ускладнювали творення офіційних органів влади.

Труднощі функціонування повноцінного соціуму компенсувалися здатністю українського етносу до самоорганізації, до усвідомлення значущості особистих якостей людини, передусім, тих, що свідчили про її волю й мужність. Наслідком цього і стало формування феномена українського козацтва. За своїми завданнями і функціями козацькі об'єднання були прикладом існування в українському житті соціальних організацій, безпосередньою метою і головним завданням яких був захист своєї землі, виконання оборонних функцій і створення умов для розвитку українського етносу.

Козацькі організації виникали завдяки добровільному входженню до них окремих людей, і функціонували вони на основі їх вільного вибору. Особиста свобода, притаманна учасникам організацій, передбачала довільність встановлення різноманітних зв'язків між ними, визнання цінності кожної індивідуальності. Разом з тим козацтво було чисельною і потужною військовою силою, яка демонструвала свою ефективність завдяки спільній і організованій діяльності, узгодженим діям задля досягнення спільної мети.

Козацтво було породженням українського етносу і українського світу. Своім існуванням воно виражало релігійну й культурно-національну єдність української спільноти. При цьому впродовж столітнього існування аж до середини XVII ст. українське козацтво, на відміну, наприклад, від донського, не знало надто різкої диференціації на соціальні групи. Аж до Національно-визвольної війни розшарування козацтва так і не перейшло тієї межі, за якою розпочинається ціннісне протиставлення між окремими групами козаків.

Необхідною передумовою стабільності функціонування козацьких військових організацій була сувора військова дисципліна, безумовне виконання обов'язків, дотримання моральних норм і зобов'язань. В умовах постійної військової небезпеки, екстремального життя на Великому Кордоні головною постаттю українського життя стає вояк – мужній, відважний, універсальний у своїх військових вміннях, витривалий, готовий до швидкої зміни обстановки. Військова діяльність для козака була основним «хлібом» і сприймалася скрізь призму завдань по захисту християнства.

З моменту свого виникнення козацькі організації – це дуже динамічні структури, їх існування забезпечувалось постійною взаємодією окремих індивідів, свого роду вільним «переливанням» козацької маси між різними спільнотами, нерегламентованістю перебування основної маси козаків на службі. Мобільність й динамічність козацтва були факторами, що забезпечували розвиток козацької спільноти, її соціальну й політичну ефективність у рамках українського соціуму.

Українському козацтву як суспільному організму були властиві досить гнучкі, еластичні зв'язки всередині спільноти. Не існувало також непрохідних бар'єрів між основними складовими козацтва – запорожцями, городовими козаками, реєстровцями. Хоча з часом все більше окреслювалася тенденція до соціальної

диференціації козацтва, що виявилось, зокрема, в легітимації, а згодом успадкуванні статусу реєстровців у структурі соціуму.

Козацтво – це структура, яка постійно оновлювалась і динамічно змінювалась. Козаками ставали представники різних категорій населення українських земель – бояри, шляхта, міщани, селянство. Динамізм, притаманний козацькій спільноті, характеризував не тільки спосіб життя певної категорії українського населення, пов'язаний з постійними переміщеннями і новими контактами, а й сприяв зміні традиційних стереотипів, формуванню якісно нового світобачення у людей, які поривали зі старим укладом життя. По суті, козацька організація формувала новий тип особистості, поведінка і стиль мислення якої вже не співпадав з нормами і корпоративними вимогами середньовічного суспільства.

Виникнення козацтва, конституювання його як окремої спільноти і організації починається з XV ст., і пов'язано воно з різними формами протидії татарським нападам, що здійснювалися зі Сходу. Сусідство з «диким полем», умови прикордоння вимагали від української спільноти більш чітких форм організації свого життя. «Тому степова територія – свого роду кордон між Заходом і Сходом – ще з часів Київської Русі була аренною діяльності вигнанців і мігрантів східнослов'янського походження, яких називали «бровниками» (від слова «бродити»)», – відзначає український історик С. Плохій [13, с. 35]. З другої половини XV ст. основним джерелом наповнення козацтва були промисловці–уходники, які йшли на Низ і займалися там різними промислами: рибальством, мисливством, бортництвом, а після закінчення сезону поверталися назад для продажу свого товару. Першими козаками–уходниками були переважно жителі міст і волостей.

З 90-х років XV ст. з'являються численні згадки про активність козаків – про пограбування турецьких купців і підданих кримського хана, говориться також про козаків, які вдаються до уходів. Термін «козаки» щодо руського населення Великого князівства Литовського було вперше вжито 1492 року в листуванні великого князя литовського з кримським ханом [4, с. 77–82]. Землі, де мешкали козаки, називались «Україна» (Україна). В подальшому козаки відіграли важливу роль у формуванні українського етносу та української державності. Можна вважати, що в XV–XVI ст. козаки стають постійним елементом українського життя: вони беруть участь у військових операціях, перетворюються у впливову мілітарну силу. У XVI ст. козацьке питання посідає своє місце в оборонній стратегії Литовської держави.

В подальшому козацтво формувалось як спільнота людей, що за своїми ознаками, характером діяльності й способами соціальної активності не вписувались у вузькі рамки середньовічної становості (хоча й існувала ця спільнота в межах середньовічного суспільства). Новий спосіб організації вільного населення, не обмеженого жорсткими правовими нормами середньовічної

держави, торкнувся, передусім, міщан, що становили значний відсоток мешканців українського прикордоння і представників селянства, які приходили на «Низ», щоб приєднатися до козацтва. Намагаючись заселити степ, шляхта обіцяла селянам тимчасове звільнення від оподаткування у нових селищах («слободах»). Одним із джерел поповнення козацтва стали бояри, які не мали змоги обстоювати свій шляхетний статус. Вони залучалися до військової служби і ставали основою створених козацьких загонів, які перетворилися на вагомий військовою силу.

Досить чіткими є етнічні ознаки козаків: вони мали переважно походження з України і Білорусії. Важливою ідентифікаційною ознакою українського козацтва було усвідомлення ними себе як частини православного світу. Хоча дуже часто інтеграція козацтва до православного світу зустрічала спротив решток князівських родів та української шляхти, які заперечували право «запорізьких розбійників» репрезентувати інтереси православних, православної церкви та цілого «народу руського» перед королем. До складу козаків входили також представники інших народів, наприклад, тюркських, але вони мусили переходити в православ'я.

Можна стверджувати, що саме етнічний та релігійний чинники були домінуючими у процесі усвідомлення козацтвом своєї окремішності та ідентичності. Процес формування козацької спільноти у другій половині XVI ст. співпав з державно–адміністративним поділом земель колишньої єдиної Київської Русі, у свідомості руйнувалась ідея єдності Русі, що була вироблена ще київською інтелектуальною елітою XI–XII ст. З остаточною розколом київської метрополії в XV ст., на державний кордон між двома Русями наклався ще один – церковно–юрисдикційний. Наявність тривкого державного та церковно–юрисдикційного кордону, частково, спричинилися до того, що у свідомості українсько–білоруської еліти міцно утвердилася ідея окремішності Русі польської та литовської від Русі московської, – підкреслює С. Плохій [13, с. 194]. Таким чином, формувалася окрема, українська ідентичність на відміну від московської, і не остання роль в цьому належала козацтву.

Близькість до турецько–татарських кордонів зумовлювала формування військових козацьких структур: козаки постійно носили з собою зброю і майстерно нею володіли. Потреба у військовій організації козацтва визначалася також фактом створення в середині XV ст. Кримського ханства, набіги орда якого на Україну і Запорожжя ставали систематичними. Те, що козаки змушені були жити на пограниччі між двома світами, в умовах протистояння татарським набігам і руйнуванням, стимулювало перетворення, еволюцію козацьких товариств і братств у військові організації. З кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають для них рівноцінно важливими.

На думку М. Грушевського, інший тип козакування представляли об'єднання вихідців

з міст і містечок верхів'я Дніпра, що займалися рибальством, мисливством, бджільництвом. На зиму вони поверталися додому або до укріплених фортець середини Подніпров'я, а на місцях своїх промислів створювали укріплення – «городки», «січі». Різниця між цими групами козаків була досить умовною, і їх об'єднувала спільна мета – прагнення до особистої свободи, що її давав степовий кордон [4, с. 82].

Наступним кроком у еволюції козацтва як спільноти стає формування суто військових козацьких загонів, професійних утворень, на які згодом спиралися литовські та польські воєначальники і яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках. Найважливішими функціями перших козацьких військових організацій були захист від татар поселень на Низу, шляхетських маєтків, замків і міст, а також несення сторожової служби на дніпровських переправах, переслідування нападників після їх вторгнень. Головними ж чинниками поповнення і розвитку козацької спільноти було ухоронництво і оборона південного прикордоння.

Середину XVI ст. можна вважати переламним етапом у формуванні козацьких військових організацій – в Україні відбувалося становлення нової суспільності зі своїм способом життя, системою цінностей, окремим світоглядом [12, с. 41]. Результатом соціальних та організаційних змін, що відбувалися в українському суспільстві став перехід козаків зі степів до українських міст, об'єднання їх з міщанською опозицією проти міських порядків, і в результаті – реорганізація міст за своїми правилами. Відбувалося, таким чином, перенесення козацького устрою на волості. Це було передумовою формування окремого соціального стану і подальшої еволюції й офіційного визнання козацтва. Водночас спостерігалася консолідація всередині козацтва.

Розвиток козацьких організацій, динаміка їх становлення і функціонування органічно влітаються в контекст розвитку європейської історії. Їх історичними аналогами були численні військові товариства й корпорації, що існували в країнах Західної Європи. Дослідники підкреслюють, що українське козацтво продовжувало класичну міліційну форму організації збройних сил, яка була поширена в більшості країн Європи і як юридично зафіксована військово-організаційна структура була відома ще з часів Стародавнього Риму, а в середні віки була притаманна лицарству [12, с. 40, 41]. Козацькі військові формування організовувались за тими ж принципами, що й європейські. Головною функцією і основним обов'язком учасників міліційних формувань була військова служба, але в мирний час вони вели життя звичайних громадян, зберігаючи при цьому високу боєготовність.

Є достатні підстави стверджувати, що типологічно спорідненими були організації запорозького козацтва і корпорації середньовічного лицарства. І козацькі об'єднання, і середньовічне лицарство формувались як військові духовні братства, а їх метою була боротьба проти

мусульман. Однаковим було також їх історичне призначення, а тому їх виникнення, розквіт і занепад припали на однакову історичну ситуацію – від початку конфронтації з мусульманами до її закінчення [15, с. 347]. Однак на відміну від християнських чернечих орденів, запорозьке козацтво не було конституйоване як військово-чернеча організація (хоча загальним був принцип заборони жінкам перебувати на Запорозькій Січі).

Багато спільного в українського козацтва є з військовими організаціями, що виникли в XV–XVII ст. на Балканах. Їх діяльність також була мотивована потребами боротьби з мусульманами, що проникали і завойовували балканські країни. Українські землі, як і Хорватія, Угорщина, частково Молдавія, перебували на передньому краю кордону і саме тут виникли військові корпорації, історична доля яких була найближчою до долі українського козацтва. Військово-корпоративні спільноти граничарів у Хорватії, секєї і гайдуки в Угорщині були аналогами українського козацтва – збройно силою, що воювала з мусульманами.

Головна і принципова відмінність українського козацтва від споріднених спільнот полягала в тому, що Литва і Польща не змогли використати закладений в козацьких утвореннях потенціал в інтересах держави. Водночас участь козаків у заборонених владою актах грабунку, підтримка їх місцевим населенням певною мірою наближує козків до «соціальних бунтівників» і піратів Західної та Південної Європи [17, с. 37].

Перші козацькі спільноти являли собою «рухливий кордон» і були прикладом творення специфічних форм соціальної організації. Цим організаціям, при слабкому контролі з боку держави, була притаманна значна мобільність. Крім того вони концентрували в собі можливості для забезпечення свободи індивіда. Здійснюючи різні види діяльності, козацькі спільноти вже в XVI ст. мали свою структуру та ієрархію, на чолі якої стояли люди видатних організаторських здібностей. Серед перших ватажків козацьчини були прикордонні старости або державні урядники Великої князівства Литовського, і найвідоміший з них – Дмитро Вишневецький, засновник Хортицького замку, що є прообразом Запорозької Січі. Діяльність Вишневецького є показовим прикладом існування тісного взаємозв'язку місцевої прикордонної адміністрації з козацьчиною на початковому етапі її формування.

Об'єктивність і своєчасність організації прикордонного населення України пояснювалась усвідомленням потреби в ній. Прикордонні урядовці, за підтримки яких козацтво зростало, розуміли необхідність його впорядкування і спрямування його енергії в контрольоване державою русло: озброєні козацькі загоны протистояли степовим нападникам краще, ніж польське кварцяне військо [12, с. 61].

Особливим етапом у становленні та еволюції українського козацтва, у формуванні його ознак як організованої структури стало виникнення реєстрового козацтва. Основною ознакою його

конституювання було виконання функцій, пов'язаних з державною службою. Її характер суттєво впливав на місце козацтва в системі суспільного життя, визначав зміст козацьких прав і привілеїв, і, зрештою, був визначальним чинником інституалізації козацьких спільнот і структур.

Таким чином, загальною рисою суспільних трансформацій в Україні XVI–XVIII ст. було те, що процес становлення козацьких організацій супроводжувався і неминуче завершувалося їх формалізацією, перетворенням в офіційні, ієрархізовані, регламентовані структури. Тенденція до формалізації та інституалізації закладена в природі будь-якої організації. Посиленню її сприяли такі фактори, як розростання козацького товариства, розширення його рамок, збільшення його чисельності, що приводило до зменшення, утруднення, а часто і до ліквідації особистісних, товариських зв'язків і контактів. Виникнувши поза будь-якими корпоративними зв'язками та нормами, козацькі спільноти з часом набували корпоративних форм, а стосунки між колишніми побратимами закріплювалися вже строго визначеними нормами, приписами, статутами.

Список використаних джерел

1. 'Акты, относящиеся к истории Западной России', 1851, Т.4, СПб.: *Тип. Э. Праца*, 529 с.
2. 'Архив Юго-Западной России', 1859, Т.1, Ч.1, К.: *Университетская типография*, с.640.
3. Грабович, Г., 2003. 'До історії української літератури', К.: *Критика*, 631 с.
4. Грушевський, М., 1913. 'Ілюстрована історія України', Київ-Львів, 524 с.
5. Грушевський, М., 1995. 'Історія України – Руси: в 11 т., 12 кн.', К.: *Наукова думка*, Т.9, Ч.2, 871 с.
6. 'Документи Богдана Хмельницького', 1961, *упор. І. Крип'якевич та І. Бутич*, К.: *Видавництво Академії наук УРСР*, 740 с.
7. 'Історія українського козацтва: нариси у 2-х т.', 2006, *відп. ред. В. А. Смолій*, К.: *Вид. дім «КМ академія»*, Т.1, 799 с., *Бібліогр.*: с.690–781.
8. Крип'якевич, І., 1990. 'Богдан Хмельницький', вид. друге, випр. і доповн., Львів: *Світ*, 408 с.
9. Мицик, Ю., 1996. 'Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.', *НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства*, Дніпропетровськ: *Дніпро*, 262 с.
10. Могіла, П., 1996. 'Катехизис. Оригінал 1645 року', К.: *Воскресіння*; Париж, 288 с.
11. 'Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень', 2004, К.: *НИСД*, 13 с.
12. Петрук, НК., 2007. 'Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття', Хмельницький, 288 с.
13. Плохій, С., 1994. 'Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні', *Mediavalica ucrainica: ментальність та історія ідей*, Т.3, К., с.92–97
14. Сисин, Ф., 1992. 'Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 років', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, К., Вип.1, с.61–63.
15. Смолій, ВА., Степанков, ВС., 1997. 'Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації', К.: *Альтернативи*, 367 с.
16. 'Українська література XVII ст.', 1987, *ред. О. В. Мишанич*, К.: *Наукова думка*, 605 с.
17. 'Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи', 2003, *за ред. В. С. Крисаченка; нац. ін-т стратег. досл.*, К., 631 с.
18. Фігурний, Ю., 2011. 'Українські етнічні, державотворчі і нациєтворчі процеси (сер. XVI–XVIII ст.) в українознавчому вимірі', К.: *ННДІУВІ*, 142 с.
19. Яворницький, ДІ., 1990. 'Історія запорізьких козаків: у 3 т.', К.: *Наук. думка*, Т.1, 581 с.
20. Яковенко, Н., 2002. 'Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.', К.: *Критика*, 415 с.

References

1. 'Akty, odnosjashhiesja k istorii Zapadnoj Rossii (Acts relating to the history of Western Russia)', 1851, T.4, SPb.: *Tip. Je. Praca*, 529 s.
2. 'Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii (Archive Southwest Russia)', 1859, T.1, Ch.1, K.: *Universitetskaja tipografija*, s.640.
3. Grabovych, G., 2003. 'Do istorii' ukrai'ns'koi' literatury (To the history of Ukrainian literature)', K.: *Krytyka*, 631 s.
4. Grushevs'kyj, M., 1913. 'Iljustravana istorija Ukrai'ny (Illustrated history of Ukraine)', Kyi'v-L'viv, 524 s.
5. Grushevs'kyj, M., 1995. 'Istorija Ukrai'ny – Rusy: v 11 t., 12 kn. (History of Ukraine – Russia: in 11 vols, 12 books)', K.: *Naukova dumka*, T.9, Ch.2, 871 s.
6. 'Dokumenty Bogdana Hmel'nyč'kogo (Documents of Bogdan Khmelnytsky)', 1961, *upor: I. Kryp'jakevyč ta I. Butyč*, K.: *Vydavnytvo Akademii' nauk URSR*, 740 s.
7. 'Istorija ukrai'ns'kogo kozactva: narysy u 2-h t. (History of the Ukrainian Cossacks: Essays in 2 t.)', 2006, *vidp. red. V. A. Smolij*, K.: *Vyd. dim «KM akademija»*, T.1, 799 s., *Bibliogr.*: s.690–781.
8. Kryp'jakevyč, I., 1990. 'Bogdan Hmel'nyč'kyj (Bogdan Khmelnytsky)', vyd. druge, vypr. i dopovn., L'viv: *Svit*, 408 s.
9. Mycyk, Ju., 1996. 'Dzherela z istorii' Nacional'no-vyzvol'noi' vijny ukrai'ns'kogo narodu seredyny XVI st. (Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people in the middle of the XVII century)', *NAN Ukrai'ny, Instytut ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva*, Dnipropetrovs'k: *Dnipro*, 262 s.
10. Mogyla, P., 1996. 'Katehizys. Oryginal 1645 roku (Catechism Original 1645)', K.: *Voskresinnja*; Paryzh, 288 s.
11. 'Perejaslavs'ka uгода 1654 roku: istorichni uroky dlja ukrai'ns'kogo narodu. Analitichni ocinky Nacional'nogo instytutu strategichnyh doslidzhen' (Perejaslav Agreement of 1654: Historical Lessons for the Ukrainian People. Analytical estimates of the National Institute for Strategic Studies)', 2004, K.: *NISD*, 13 s.
12. Petruk, NK., 2007. 'Ukrai'ns'ka duhovna kul'tura XVI–XVII st.: social'na organizacija i formuvannja prostoru nacional'nogo buttja (Ukrainian spiritual culture of XVI–XVII centuries: social organization and formation of the space of national existence)', Hmel'nyč'kyj, 288 s.
13. Plohij, S., 1994. 'Bozhestvenne pravo get'maniv: Bogdan Hmel'nyč'kyj i problema legitimacy get'mans'koi' vlady v Ukrai'ni (Hetman's Divine Law: Bohdan Khmelnytsky and the Problem of the Hetman's Legitimacy in Ukraine)', *Mediavalica ucrainica: mental'nist' ta istorija idej*, T.3, K., s.92–97
14. Sysyn, F., 1992. 'Ponjattja nacii' v ukrai'ns'kij istoriografii' 1620–1690 rokov (The notion of a nation in Ukrainian historiography of 1620–1690)', *Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'*, K., Vyp.1, s.61–63.
15. Smolij, VA., Stepankov, VS., 1997. 'Ukrai'ns'ka derzhavna ideja XVII–XVIII stolit': problemy formuvannja, evoljucii, realizacii' (Ukrainian state idea of XVII–XVIII centuries: problems of formation, evolution, realization)', K.: *Al'ternatyvy*, 367 s.
16. 'Ukrai'ns'ka literatura XVII st. (Ukrainian literature of the XVII century)', 1987, *red. O. V. Myshanyč*, K.: *Naukova dumka*, 605 s.
17. 'Ukrai'ns'ka polityčna nacija: G'enez, stan, perspektyvy (Ukrainian Political Nation: Genesis, Condition, Prospects)', 2003, *za red. V. S. Krysachenka; nac. in-t strateg. dosl.*, K., 631 s.
18. Figurnyj, Ju., 2011. 'Ukrai'ns'ki etnichni, derzhavotvorchi i nacijetvorchi procesy (ser. XVI–XVIII st.) v ukrai'noznavchomu vymiri' (Ukrainian ethnic, state-building and nation-building processes (mid XVI–XVIII centuries) in the Ukrainian-speaking dimension)', K.: *NNDIUVI*, 142 s.
19. Javomyč'kyj, DI., 1990. 'Istorija zaporiz'kyh kozakiv: u 3 t. (History of Zaporozhye Cossacks: 3 t.)', K.: *Nauk. dumka*, T.1, 581 s.
20. Jakovenko, N., 2002. 'Paralel'nyj svit. Doslidzhenja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI–XVII st. (The parallel world. Studies on the history of ideas and ideas in Ukraine in the 16th–17th centuries)', K.: *Krytyka*, 415 s.

* * *